९

347sk09

आगमखण्डः

प्रस्तावना

वेदान्तशास्त्रे षट् प्रमाणानि सन्ति। तानि च प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानम् शब्दः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिश्चेति। प्रमा च पञ्चविधा प्रत्यक्षप्रमा अनुमितिप्रमा उपमितिप्रमा शाब्दबोधप्रमा अर्थापत्तिप्रमा चेति। तत्र प्रत्यक्षप्रमाणं प्रत्यक्षप्रमा च, अनुमानप्रमाणम् अनुमितिप्रमा च, उपमानप्रमाणम् उपमितिप्रमा च इति चत्वारि प्रमाणानि चतस्रः प्रमाश्च पूर्वपाठेषु विस्तरेण प्रतिपादिताः। अस्मिन् पाठे शब्दप्रमाणम् शाब्दबोधप्रमा च प्रस्तूयेते। शब्दप्रमाणस्यैव अपरं नाम भवति आगमप्रमाणम् इति। आ सम्यक् गम्यते ज्ञायते अर्थः अनेन इति आगमो वाक्यविशेषः इति आगमपदव्युत्पत्तिः। अतः व्याख्यानकाले कुत्रचित् शब्दप्रमाणम् इति शब्दस्य प्रयोगः, कुत्रचित् च आगमप्रमाणम् इति शब्दस्य प्रयोगः क्रियते। तस्मात् तत्र सन्देहः न कार्यः। तत्र शब्दप्रमाणस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयाः भवन्ति शब्दप्रमाणलक्षणं, शक्तिस्वरूपम्, लक्षणास्वरूपम्, शब्दजन्यबोधे सहकारिकारणानि च। तान्येव प्रस्तूयन्ते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- अद्वैतवेदान्तमते शब्दप्रमाणं ज्ञास्यति।
- शाब्दप्रमा का इति ज्ञास्यति।
- वृत्तिं ज्ञात्वा शक्तिः लक्षणा इति तद्भेदान् ज्ञास्यति।
- लक्षणाबीजं ज्ञास्यति।
- शाब्दबोधे सहकारिकारणानि कानीति अवगच्छेत्।
- वेदान्तमतेन वेदस्य पौरुषयत्वापौरुषेयत्वविचारं ज्ञास्यति।

९.१) शब्दप्रमाणलक्षणम्

शब्दप्रमाणम् इति शब्दस्य अर्थः शब्दः प्रमायाः करणम् इति। तत्र कस्याः प्रमायाः करणं शब्दः इति चेत् वेदान्तनये प्रमा पञ्चविधा वर्तते। तथाहि प्रत्यक्षप्रमा अनुमितिप्रमा उपमितिप्रमा शाब्दबोधप्रमा अर्थापत्तिप्रमा चेति। तत्र शाब्दबोधरूपायाः प्रमायाः यत् करणं तदेव शब्दप्रमाणम् इति अर्थः शब्दप्रमाणशब्दस्य प्रतिफलति। एवञ्च शब्दप्रमाणस्य सामान्यलक्षणं वक्तुं शक्यते शाब्दबोधकरणत्वं

शब्दप्रमाणत्वम् इति। तत्र एतस्य लक्षणस्य समन्वयात् पूर्वं शाब्दबोधः कः इति चेत् तत्र शब्दात् जन्यः बोध एव शाब्दबोधः इति उच्यते। शाब्दबोधः एव च शाब्दप्रमा, शाब्दबोधः, शाब्दी प्रमा, बोधः इति च उच्यते। एवञ्च शाब्दबोधरूपायाः प्रमायाः करणमेव शब्दप्रमाणमिति उक्तं भवति। तत्र किं शब्दमात्रं शाब्दप्रमायाः करणं भवति अथवा कश्चित् विशिष्टः एव शब्दः इति जिज्ञासायां प्रमाणभूतशब्दस्य लक्षणं भवति **यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तद् वाक्यं प्रमाणम्** इति।

अत्र वाक्यस्य अन्वयः तात्पर्ये। तात्पर्यं च तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वम् इति अग्रे सविस्तरं वक्ष्यते। तात्पर्यं च वाक्यनिष्ठम्। मानान्तरं च वेदान्तेतरं प्रमाणम्। तात्पर्यविषयीभूतः इति संसर्गविशेषणम्। संसर्गपदस्य पदार्थान्वयः इति अर्थो भवति। संसर्गपदस्य चात्र वाक्यार्थः इति अर्थः। वाक्ये यथा पदजन्यपदार्थः भासते तथा पदोपस्थापितेषु अर्थेषु परस्परं संसर्गोऽपि भासते, स आकाङ्क्षया भासते। एवं संसर्गोऽपि वाक्यार्थे अन्तर्भवति एव। अतः प्रोक्तलक्षणे संसर्गपदं वाक्यार्थपरम्। न बाध्यते इत्यस्यार्थो हि बाधकप्रमाया विषयो न भवतीति।

इत्थं वेदान्तेतरप्रमाणेन अबाधितः किञ्च वाक्यनिष्ठं यत् तात्पर्यं तद्विषयीभूतः वाक्यार्थः (संसर्गः) यस्य वाक्यस्य तद् वाक्यम् आगमप्रमाणमित्यर्थो भवति। अर्थात् तथा अर्थविषयं बोधं यद् वाक्यं जनयति तद् वाक्यम् आगमप्रमाणम्।

तेन च वेदान्तेतरप्रमाणाधित-तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थविषयकप्रतीतिजननयोग्यत्वम् आगमप्रमाणस्य लक्षणं फलति।

नीलः घटः इत्यादौ समन्वयः प्रस्तूयते। तथाहि नीलः घटः इति वाक्यस्य अर्थः भवति नीलाभिन्नघटः इति। तस्मात् तात्पर्यविषयभूतो वाक्यार्थः नीलाभिन्नघटः इति। अयं च अर्थः केनापि वेदान्तेतरप्रमाणेन बाधितः नास्ति। अतः अयम् अर्थः मानान्तराबाधितः अपि अस्ति। एवञ्च मानान्तराबाधितः तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थः अपि अस्ति। तद्विषयकप्रतीतेः जननयोग्यं हि नीलः घटः इति वाक्यम् अस्ति। तस्मात् इदं वाक्यं प्रमाणम्।

वाक्यलक्षणस्य पदकृत्यम्

अत्र विचार्यते यदि वाक्यत्वं शब्दप्रमाणत्वम् इति लक्षणं क्रियते तर्हि जलेन सिञ्चति इत्यादौ वाक्यत्वस्य सत्त्वात् तत्र लक्षणं गच्छति। तच्च इष्टमपि। किन्तु दश दाडिमानि षड् अपूपाः इत्यादौ निरर्थकेषु पदसमुदायेषु अपि वाक्यत्वस्य सत्त्वेन तत्रापि लक्षणं गच्छति। किन्तु तेषां तु प्रमाणत्वम् न इष्टम्। अतो लक्षणस्य तत्र गमनाद् लक्षणे अतिव्याप्तिः। तद्वारणाय तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थविषयकबोधजनकत्वं वाक्ये विशेषणं प्रदत्तम्। ततश्च तात्पर्यविषयभूतवाक्यार्थविषयकबोधजनकत्वं शब्दप्रमाणत्वम् इति लक्षणं भवति। तेन च न निरर्थकवाक्येषु अतिव्याप्तिः। तादृशवाक्यैः कस्यापि बोधस्य अजननात् तात्पर्यविषयीभूतार्थविषयकबोधजनकत्वस्य तत्रासम्भवात्। परन्तु तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थविषयकबोधजनकत्वं शब्दप्रमाणत्वमिति उच्यते चेत्

भ्रमात्मकतात्पर्यविषयीभूतबोधजनके शाक्यादिवाक्ये अतिव्याप्तिः, अतस्तत्र दोषवारणाय मानान्तराबाधिततात्पर्यविषयीभूतबोधजनकवाक्यत्वं शब्दप्रमाणत्वमिति लक्षणं कृतम्।

ननु घटमानय, स्वर्गकामो यजेत इत्यादीनां लोकिकानां वैदिकानां च वाक्यानाम् अप्रामाण्यापत्तिः। कुत इति चेदुच्यते- नेह नानास्ति किञ्चन इति अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतयः। तदर्थो हि ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या अर्थात् बाधितमिति। अतः तत्तद्वाक्यतात्पर्यविषयीभूतानां तत्तत्संसर्गाणाम् बाधितत्वमिति। अत्रोच्यते यदत्र मानान्तरपदेन वेदान्तेतरप्रमाणस्य ग्रहणात् न कश्चिद् दोषः। यद्यपि एतेषां वाक्यानां संसर्गः बाधितः तथापि स वेदान्तप्रमाणेन बाधितः न तु ततो भिन्नेन केनापि प्रमाणेन।

१.२) वृत्तिः

शब्दजन्यबोधं प्रति न शब्दज्ञानमात्रं कारणम्, किन्तु शब्दनिष्ठवृत्तिज्ञानमपि शब्दजन्यं बोधं प्रति कारणमिति सर्वतन्त्रसिद्धम्। यतो हि न हि शब्दश्रवणमात्रेण बोधः भवति। किन्तु तादृशेनैव शब्देन बोधः जायते यस्य वृत्तिं जानाति श्रोता। अतः शाब्दबोधे कारणीभूता वृत्तिपदार्थः कः इति जिज्ञासा। तत्रोच्यते - पदस्य अर्थेन सह यः बोधानुकूलः सम्बन्धः भवति सा एव वृत्तिः इत्युच्यते बुधैः। अत एव शाब्दबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः इति वृत्तिलक्षणम् प्रतिपादितं शास्त्रेषु। यथा गङ्गापदस्य जलप्रवाहरूपार्थेन सह कश्चित् सम्बन्धः अस्ति येन गङ्गापदं श्रुतं चेत् जलप्रवाहविषयकबोधं जनयति यः वृत्तिं जानाति तस्य। सः सम्बन्धः एव वृत्तिः। एवमेव सर्वेषां पदानां स्वार्थेन सह अर्थविषयकबोधानुकूलः कश्चित् सम्बन्धः भवति। सः एव सम्बन्धः वृत्तिः इत्यभिधीयते। सा च वृत्तिः वेदान्तमते द्विधा वर्तते। शक्तिः लक्षणा चेति। अत्र क्रमेण उभयोः सभेदं स्वरूपं प्रतिपाद्यते।

एकस्यैव शब्दस्य वृत्तेः द्वैविध्यात् शब्दस्य अर्थोऽपि द्विविधः। स च शक्यः लक्ष्यः इति।

१.२.१) शक्तिः

शक्तिर्नाम पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः। पदानाम् अर्थेषु या मुख्या वृत्तिः भवति सा एव शक्तिः इत्युच्यते। यथा घटपदस्य पृथुबुध्नोदराद्याकृतिविशिष्टे वस्तुविशेषे वृत्तिः। शक्तिश्च तत्तत्पदजन्य-पदार्थज्ञानरूप-कार्यानुमेया।

नदी इति आनुपूर्वीज्ञाने यदर्थबोधः जायते दीन इति पदश्रवणे भिन्नार्थबोधः जायते। यद्यपि वर्णाः त एव सन्ति तथापि तेषु क्रमे भेदः अस्ति। एवञ्च नदी इति पदेन जलप्रवाहरूपस्य अर्थस्य उपस्थितये या वृत्तिः सहकारिणी ततो भिन्ना एव वृत्तिः दीन इति पदस्य अर्थस्य उपस्थितये सहकारिणी। इत्थं सिद्धं यद् प्रतिपदं वृत्तिः भिद्यते। एवञ्च वृत्तिभेदेन नियामकं निरूपकं वा आनुपूर्वी एव। वृत्तिः यम् अर्थं स्मारयति उपस्थापयति सः अर्थः वृत्तिविषयो भवति। अतः वृत्तिः निरूपकत्वसम्बन्धेन पदे तिष्ठति। विषयतासम्बन्धेन च अर्थे तिष्ठति। वृत्तिः निरूपकत्वसम्बन्धेन यत्र तिष्ठति तत् शक्तम् कथ्यते। वृत्तिः विषयतासम्बन्धेन यत्र तिष्ठति स शक्यः कथ्यते। अत एव पदं शक्तम् अर्थश्च शक्यः भवति। शक्तम् इत्यस्य शक्तिमत् इत्यर्थः। शक्तिश्च सामर्थ्यं, तच्च ज्ञानजनने। तथा च (स्वशक्यार्थविषयक)ज्ञानजननसमर्थं पदमिति लभ्यते। अर्थस्मृत्यनुकूलपदतदर्थसम्बन्धः शक्तिः।

अयं भावः -

कश्चित् शब्दः स्वनिष्ठवृत्त्यैव कमपि अर्थम् उपस्थापयति। वृत्तिश्च वेदान्तनये द्विविधा अस्ति। एका शक्तिः अपरा लक्षणा। तत्र शक्तिः का इति चेत् या मुख्या वृत्तिः सा एव शक्तिः इत्यभिधीयते। अत्र मुख्यत्वं नाम किमिति चेत् या वृत्त्यन्तरोपस्थितिनिरपेक्षा सा एव मुख्या। यथा गङ्गायां घोषः इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य एकया वृत्त्या जलप्रवाहः इत्यर्थः भवति। अपरया च वृत्त्या तटः इत्यर्थः भवति। तत्र यया वृत्त्या जलप्रवाहस्य उपस्थितिः भवति सा एव शक्तिः अस्ति। कारणं हि जलप्रवाहरूपस्य अर्थस्य उपस्थापिका या वृत्तिः अस्ति सा अन्यां वृत्तिं विनैव जलप्रवाहरूपम् अर्थम् उपस्थापयति। अतः जलप्रवाहरूपस्य अर्थस्य उपस्थापिका या वृत्तिः सा एव शक्तिः इत्यभिधीयते। तटरूपस्य अर्थस्य उपस्थापिका या वृत्तिः सा तु न शक्तिः। कारणं हि या वृत्तिः तटरूपम् अर्थम् उपस्थापयति सा जलप्रवाहरूपस्य अर्थस्य ज्ञानान्तरमेव तटाद्यर्थम् उपस्थापयति। अतः सा वृत्त्यन्तरोपस्थितिनिरपेक्षा नास्ति। तस्मात् सा न शक्तिः इति भावः। अथवा प्रत्येकं शब्दानां द्विविधः अर्थः भवति - मुख्यः अमुख्यः च। तत्र मुख्यः कः, कश्च अमुख्यः इति चेत् सकलजनवेद्यः यः अर्थः सः मुख्यः। पण्डितजनमात्रवेद्यः यः अर्थः सः अमुख्यः। यथा गङ्गाशब्दस्य जलप्रवाहः इत्येकः अर्थः, तटः इत्यपरः अर्थः। तत्र जलप्रवाहरूपार्थः मुख्यः। कारणं स हि सकलजनवेद्यः अस्ति। तटरूपार्थश्च अमुख्यः। कारणं न हि सर्वे जनाः जानन्ति यत् गङ्गापदस्य तटः इत्यर्थः अपि अस्ति, किन्तु केवलं पण्डिताः एव जानन्ति। एवञ्च मुख्यम् अर्थम् या वृत्तिः उपस्थापयति सा मुख्या वृत्तिः, या च मुख्या वृत्तिः सा एव शक्तिः इति अभिधीयते। तस्मात् जलप्रवाहस्य उपस्थापिका या वृत्तिः सा शक्तिः इति आगतम्।

शक्तिः जातौ व्यक्तौ वेति

तत्र शब्देषु मुख्यार्थनिरूपिता वृत्तिः तिष्ठति। तस्याः एव नाम भवति शक्तिः इति। सा च शक्तिः केन अर्थेन निरूपिता भवति इति जिज्ञासा समुदेति। अर्थात् शक्त्या कः अर्थः उपास्थाप्यते, अथवा कः अर्थः वाच्यः भवति इति। इदमेव शक्तिः कस्मिन् तिष्ठति इति वाक्येनापि प्रकट्यते। तत्र अस्य प्रश्नस्य विषये शास्त्रज्ञेषु मतभेदाः भवन्ति। केचित् वदन्ति यत् जातौ एव तिष्ठति। अन्ये वदन्ति यत् व्यक्तौ तिष्ठति। अपरे वदन्ति यत् जातिविशिष्टव्यक्तौ तिष्ठति इति। तत्र एतेषु पक्षेषु सत्सु कः पक्षः वेदान्तसम्मतः इति चेत् जातौ एव शक्तिः तिष्ठति इति। यतो हि व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तीनाम् आनन्त्यात् गौरवं भवति। तेन घटपदस्य घटत्वे शक्तिः, पटपदस्य पटत्वे शक्तिः इति बोध्यम्। व्यक्तिभानं तु आक्षेपात् लक्षणया वा भवति।

१.२.२) लक्षणा

स्वबोध्यसम्बन्धः लक्षणा। इयं द्वितीया वृत्तिः अस्ति। अस्याः अपरं नाम अमुख्या वृत्तिः। इयं जघन्या वृत्तिः इत्यपि कथ्यते। तत्र वेदान्तमते लक्षणालक्षणं विद्यते - स्वबोध्यसम्बन्धः इति। लक्षणसमन्वयकाले यस्य पदस्य लक्षणा इष्टा तत्पदं स्वपदेन ग्राह्यम्। यथा गङ्गायां घोषः इत्यत्र समन्वयः प्रस्तूयते। तथाहि प्रकृते गङ्गापदस्य तटे लक्षणा इष्टा अस्ति। अतः स्वं गङ्गा इति पदम्। तद्बोध्यः अर्थः

जलप्रवाहरूपः अर्थः। तस्य तटेन सह सामीप्यसम्बन्धः अस्ति। अतः प्रकृते स्वबोध्यसम्बन्धः सामीप्यसम्बन्धः। सा एव च लक्षणा वृत्तिः। अनयैव लक्षणावृत्त्या गङ्गाशब्दः तटरूपम् अर्थम् उपस्थापयति। तेन च गङ्गायां घोषः इति वाक्यात् तटवृत्तिघोषः इति बोधः भवति। एवमेव गभीरायां नद्यां घोषः इत्यादौ अपि गभीरपदात् गभीरार्थस्य नदीपदात् नद्यर्थस्य उपस्थितिः भवति। गभीरपदार्थस्य नदीपदार्थेन सह अभेदेनान्वयः भवति। तेन गभीराभिन्ननदी इति बोधः गभीरायां नद्याम् इति उभाभ्यां पदाभ्यां जायते। किन्तु तदर्थस्य घोषेण साकं तात्पर्यानुपपत्तिः विद्यते। तस्मात् अत्र लक्षणावृत्तिः आश्रीयते। ततश्च स्वं गभीरायां नद्याम् इति। तद्बोध्यः अर्थः गभीराभिन्ननदी इत्याकारकः अर्थः, तस्य तटेन साकं सामीप्यसम्बन्धः विद्यते। अतः स्वबोध्यसामीप्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्त्या गभीरायां नद्याम् इति पदद्वयं तटार्थस्य उपस्थापकं भवति। तेन गभीरायां नद्यां घोषः इति वाक्यात् गभीराभिन्ननदीतटवृत्तिघोषः इति बोधो जायते।

लक्षणाबीजम्

लक्षणावृत्त्या सर्वत्र अर्थबोधो नैव भवति। किन्तु केषुचित् स्थलेषु एव लक्षणया बोधः जायते। तस्मात् लक्षणायां बीजं किमिति प्रश्नः समुदेति। तत्र केचित् अन्वयानुपपत्तिः लक्षणायां बीजमिति वदन्ति। अन्वयानुपत्तिः इत्यत्र अन्वयशब्दस्य अर्थः सम्बन्धः, अनुपपत्तिशब्दस्य अर्थः बाधः, तेन अन्वयानुपपत्तिशब्दस्यार्थः भवति सम्बन्धबाधः इति। तेनेदं फलति यद् लक्षणायां सम्बन्धबाधः बीजमिति। यथा गङ्गायां घोषः इति केनचित् प्रोक्तम्। अत्र वाक्ये गङ्गापदम् अधिकरणबोधकमस्ति। घोषपदं च आधेयबोधकमस्ति। तत्र गङ्गापदस्य शक्यः अर्थः भवति जलप्रवाहः, अधिकरणसप्तम्याः शक्यः अर्थः भवति वृत्तित्वम्। घोषः इत्यस्य गृहसमुदायः अर्थः। तेन अस्य वाक्यस्यार्थः भवति, जलप्रवाहवृत्तिगृहसमुदायः इति। एतेन अर्थेन जलप्रवाहघोषयोर्मध्ये आधाराधेयभावसम्बन्धः इति प्रतिफलति। किन्तु नहि जलप्रवाहघोषयोर्मध्ये आधाराधेयभावसम्बन्धः भवितुमर्हति। तेन च प्रकृते सम्बन्धबाधः वर्तते। सम्बन्धबाधः एव लक्षणायां बीजमिति कृत्वा अन्वयबाधपरिहाराय प्रकृते गङ्गापदे लक्षणा क्रियते। तेन स्वबोध्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्त्या गङ्गापदात् तटस्य उपस्थितिः भवति। तेन च तटवृत्तिगृहसमुदायः इति बोधः गङ्गायां घोषः इति वाक्यात् भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एवञ्च अन्वयानुपपत्तिः लक्षणायां बीजमिति सिद्धम्। ततश्च यत्र अन्वयस्य अनुपपत्तिः भवति तत्र लक्षणा कर्तव्या इति भावः।

केचिच्च तात्पर्यानुपपत्तिः लक्षणायां बीजमिति वदन्ति। तात्पर्यानुपपत्तिः इत्यस्य अर्थः तात्पर्यबाधः इति। तात्पर्यञ्च वक्तुः इच्छाविशेषः। ततश्च वक्तुः इच्छायाः बाधः एव लक्षणायां बीजमिति केचित्। यथा कश्चित् वक्ता तटवृत्तिघोषः इति बोधयितुं गङ्गायां घोषः इति वाक्यं प्रोक्तवान्। अत्र गङ्गापदस्य शक्यः अर्थः भवति जलप्रवाहः, अधिकरणसप्तम्याः शक्यः अर्थः भवति वृत्तित्वम्। घोषः इत्यस्य गृहसमुदायः अर्थः। एवम् अस्य वाक्यस्य श्रोता जलप्रवाहवृत्तिगृहसमुदायः इति बोधम् अनुभवति। तदा वक्तुः तात्पर्यस्य बाधः भवति। कारणं हि वक्ता तटवृत्तिघोषः इति तात्पर्येण गङ्गायां घोषः इति प्रोक्तवान्। तस्मात् शक्यार्थमादाय जलप्रवाहवृत्तिघोषः इत्यर्थकरणेन तात्पर्यस्य बाधः भवति। अतः तात्पर्यबाधरूपलक्षणाबीजस्य विद्यमानत्वात् तात्पर्यबाधपरिहाराय प्रकृते गङ्गापदे लक्षणा क्रियते। तेन

स्वबोध्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्त्या गङ्गापदात् तटस्य उपस्थितिः भवति। तेन च तटवृत्तिगृहसमुदायः इति बोधः गङ्गायां घोषः इति वाक्यात् भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एवञ्च तात्पर्यानुपपत्तिः लक्षणायां बीजमिति सिद्धम्। ततश्च यत्र तात्पर्यस्य अनुपपत्तिः भवति तत्र लक्षणा कर्तव्या इति भावः।

अत्र सिद्धान्तपक्षः

लक्षणायाम् अन्वयानुपपत्तिः बीजमिति एकं मतम्। तात्पर्यानुपपत्तिः इति अपरं मतम्। एवञ्च उभयोः मतयोः विद्यमानयोः कः युक्तः इति प्रश्नः समुदेति। अतः शास्त्रकृद्भिः प्रश्नस्यास्य निराकरणाय प्रोक्तं यत् लक्षणायां तात्पर्यानुपपत्तिः एव बीजं न तु अन्वयानुपत्तिः इति। तदेव तत्त्वं प्रकृते सकारणं प्रस्तूयते। तथाहि - यदि लक्षणायाम् अन्वयानुपत्तिः बीजमिति स्वीक्रियते तर्हि गङ्गायां घोषः इत्यादौ लक्षणासम्भवे अपि काकेभ्यः दधि रक्ष्यताम् इत्यत्र लक्षणा न स्यात्। कारणं हि गङ्गायां घोषः इत्यादौ यथा अन्वयानुपत्तिः वर्तते, तथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् इत्यत्र अन्वयानुपत्तिः नास्ति। यतोहि अस्य वाक्यस्यार्थः स्यात् - काकापादानकम् दधिकर्मकम् प्रेरणाविषयीभूतम् रक्षणम् इति। तस्मात् नास्ति कस्यापि पदार्थस्य केनापि पदार्थेन सह सम्बन्धस्य बाधः। ततश्च चात्र लक्षणा न स्यात्। किन्तु प्रकृते लक्षणा इष्टा अस्ति। कारणं नहि काकमात्रात् दधिरक्षणम् इष्टम्, अपि तु सर्वेभ्यः दधिनाशकेभ्यः प्राणिभ्यः दधिरक्षणम् इष्टम्। एवञ्च अन्वयानुपपत्तिः लक्षणायां बीजमिति स्वीकारे प्रकृते लक्षणा न स्यात्। अतो लक्षणायां न अन्वयानुपपत्तिः बीजं किन्तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव बीजमिति भावः। ततश्च काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् इत्यत्र शक्यार्थमादाय बोधस्वीकारे तात्पर्यानुपपत्तिः अस्ति। तस्मात् अत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा क्रियते। तेन प्रकृतवाक्यस्य दध्युपघातकात् दधि रक्ष्यताम् इति बोधः सिध्यति।

१.२.३) लक्षणाभेदाः

लक्षणाया द्वेधा विभाजनं क्रियते। केवललक्षितभेदेन द्वैविध्यमिति एकः प्रकारः। जहदजहज्जहदजहद्भेदेन त्रैविध्यमिति द्वितीयः प्रकारः।

केवललक्षणा

शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवललक्षणा। शक्यस्य साक्षात्सम्बन्धरूपा या लक्षणा सा केवललक्षणा इत्युच्यते। यथा गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा अस्ति। सा च केवलक्षणा इत्युच्यते। तथाहि स्वं गङ्गापदम्। तस्य शक्यः जलप्रवाहः। तस्य तटेन सह साक्षादेव सामीप्यरूपः सम्बन्धः विद्यते। अतः अत्र या सामीप्यसम्बन्धरूपा लक्षणा सा केवललक्षणा इति भावः। एवमेवान्यत्रापि।

लक्षितलक्षणा

स्वबोध्यपरम्परासम्बन्धः लक्षितलक्षणा। यथा द्विरेफः रौति इत्यत्र लक्षितलक्षणा विद्यते। अत्र लक्षणस्य समन्वयः प्रस्तूयते। तथाहि यस्य पदस्य लक्षणा कर्तव्या अस्ति तत्पदं स्वपदेन ग्राह्यम्। यथा प्रकृते द्विरेफपदस्य मधुकरे लक्षणा इष्टा अस्ति। तस्मात् स्वपदेन द्विरेफशब्दः ग्राह्यः। स्वम् द्विरेफः इति पदम्। तद्बोध्यः अर्थः रेफद्वयम् इति। तस्य च मधुकरेण सह रेफद्वयघटितपदवाच्यत्वरूपः परम्परासम्बन्धः विद्यते। तथाहि रेफद्वयघटितं पदम् भ्रमर इति पदम्। तद्वाच्यः मधुकरः अस्ति। तस्मात्

प्रकृते रेफद्वयघटितपदवाच्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा विद्यते। अतः लक्षितलक्षणा अस्ति। अत्र केवललक्षणा तु नैव सम्भवति। द्विरेफपदवाच्यस्य रेफद्वयस्य मधुकरेण सह साक्षात्सम्बन्धस्य असम्भवात्।

जहल्लक्षणा

शक्यमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा। जह्यते त्यज्यते स्वशक्यार्थः यया लक्षणया सा जहल्लक्षणा इति। अर्थात् यत्र लक्ष्यार्थमात्रस्यैव प्रतीतिः भवति, शक्यार्थस्य सर्वथा परित्यागः भवति, तत्र जहल्लक्षणा इति व्यवहारः। ततश्च प्रकृतपदाशक्यमात्रविषयकबोधानुकूला लक्षणा जहल्लक्षणा इति लक्षणं समायाति। यथा विषं भुङ्क्ष्व इति वाक्यात् यद्यपि विषकर्मकभोजनम् इति बोध्यः अर्थः अस्ति। किन्तु अस्य वाक्यस्य शत्रुगृहाधिकरणकभोजनाभावरूपे अर्थे लक्षणा भवति। स च अर्थः प्रकृतपदानाम् अशक्यः अस्ति। तस्मादत्र प्रकृतपदाशक्यमात्रविषयकबोधानुकूला लक्षणा विद्यते। तस्मादत्र जहल्लक्षणा इति व्यवहारः भवति।

अजहल्लक्षणा

यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैवार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र अजहल्लक्षणा। न जह्यते त्यज्यते स्वशक्यार्थः यया लक्षणया सा अजहल्लक्षणा इति। इयमेव च अजहत्स्वार्था लक्षणा इति प्रोच्यते। स्वार्थसंवलितपरार्थाभिधायिका अजहत्स्वार्था इति। यथा शुक्लः पटः इत्यत्र शुक्लशब्दस्य शुक्लवति द्रव्ये लक्षणा क्रियते। एवञ्च स्वं शुक्लशब्दः, तच्छक्यं शुक्लरूपात्मकगुणवृत्तिरूपत्वम्, तदन्यः शुक्लगुणाश्रयः पटः, तदुभयबोधानुकूलत्वं शुक्लनिष्ठायां लक्षणायाम् इति भावः। यथा कुन्तान् प्रवेशय इत्यत्र कुन्तशब्दस्य कुन्तास्त्रविशिष्टपुरुषेषु लक्षणा विद्यते। तस्मात् अत्र स्वं कुन्तशब्दः, तस्य शक्यार्थः कुन्तास्त्रविशेषः, तम् अर्थम् अन्तर्भाव्य एव अर्थान्तरस्य पुरुषस्य बोधः भवति। अतः अत्र अजहल्लक्षणा इति व्यवहारः। एवमेव यष्टीः प्रवेशय, छत्रिणः यान्ति, काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् इत्यादौ सर्वत्र बोध्यम्। लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यशक्योभयबोधिका लक्षणा अजहल्लक्षणा इति। यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् इत्यत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा। अत्र लक्ष्याः दध्युपघातकाः। लक्ष्यतावच्छेदकत्वं दध्युपघातकत्वम्। शक्यस्य काकस्य काकत्वेन बोधम् अकृत्वा लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण दध्युपघातकत्वेन शक्यस्य काकस्य बोधो जायते। अपि च लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण शक्यभिन्नानाम् अन्येषामपि दध्युपघातकानां बोधः जायेत। यतो हि काके काकत्वम् इति काकात् दधि न रक्ष्यते अपि तु काके दध्युपघातकत्वम्, अतः काकात् दधि रक्ष्यते।

जहदजहल्लक्षणा

यत्र विशिष्टवाचकः शब्दः स्वार्थैकदेशं विहायैकदेशे वर्तते, तत्र जहदजहल्लक्षणा। यथा सोऽयं देवदत्तः इति वाक्यम् अस्ति। अत्र लक्षणायाः पूर्वं वाक्यस्य स्थितिः बोध्या। तथाहि एवम्भूतं वाक्यं कदा प्रयुज्यते - यदा कश्चित् जनः वाराणस्यां देवदत्तनामकं पुरुषं दृष्टवान्। पुनः स एव अयोध्यायां तमेव देवदत्तं पश्यति। तदा सः वदति सः अयं देवदत्तः इति। तत्र तत्पदेन वाराणसीस्थदेवदत्तस्य ग्रहणम्, इदम्पदेन च अयोध्यास्थदेवदत्तस्य ग्रहणम्। ततश्च तत्पदार्थः वाराणसीस्थदेवदत्तः, इदम्पदार्थः

अयोध्यास्थदेवदत्तः इति। तत्र सः इति शब्दः अपि प्रथमान्तः अस्ति। अपि च अयम् इति शब्दः अपि प्रथमान्तः अस्ति। एवञ्च उभयोः पदयोः समानविभक्तिकत्वात् समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोः अर्थयोः अभेदः भवति इति नियमः। यथा नीलो घटः इत्यादौ। तथैव अत्रापि अभेदेनान्वयः स्यात्। किन्तु प्रकृते तु वाराणसीस्थदेवदत्तस्य अयोध्यास्थदेवदत्तेन सह अभेदः नैव सम्भवतीति कृत्वा अत्र लक्षणा स्वीक्रियते। ततश्च तत्पदस्य केवलं देवदत्ते लक्षणा, एवञ्च इदम्पदस्यापि देवदत्ते लक्षणा क्रियते। ततश्च सः अयम् इत्यनयोः देवदत्तः इत्येवार्थः भवति। अत्र या लक्षणा सा च जहदजहल्लक्षणा कारणं हि प्रकृते विशिष्टवाचकशब्दः तत् इति शब्दः, इदम् इति शब्दः च। अत्र च लक्षणया तत्पदं वाराणसीस्थरूपम् अर्थं विहाय केवलं विशेष्यांशं देवदत्तमेव बोधयति। एवमेव इदम्पदं विशेषणांशभूतम् अयोध्यायास्थरूपं विहाय विशेष्यांशं देवदत्तमेव बोधयति। ततश्च पदद्वयमपि स्वार्थैकदेशं विहाय एकदेशे वर्तते। अतः अत्र जहदजहल्लक्षणा इति।

वेदान्तपरिभाषाकारमतम्

काकेभ्यः दधि रक्ष्यताम् इति वक्त्रा उक्ते दध्युपघातकेभ्यः दधि रक्ष्यताम् इति श्रोता जानाति। अन्यथा केवलं काकेभ्य एव दधि रक्षेत् , बिडालादिभ्यः न रक्षेत्। अतस्तत्र काकपदस्य काकाकाकसाधारणेषु दध्युपघातकेषु लक्षणा उपेया। सा च न जहल्लक्षणा, दध्युपघातकत्वेन शक्यभूतकाकस्यापि ग्रहणेन शक्यार्थापरित्यागात्। नाप्यजहल्लक्षणा काकपदशक्यस्य काकत्वस्य परित्यागात्। अतो अजहल्लक्षणा इति भावः।

९.३) शाब्दबोधे सहकारिकारणानि

जलेन सिञ्चति इति वाक्यात् बोधः भवति, किन्तु वह्निना सिञ्चति इति वाक्यात् बोधः न भवति। तत्र किं कारणम् इति चेत् उच्यते - यथा बोधं प्रति करणं वाक्यमस्ति, कारणं वृत्तिज्ञानम् अस्ति। तथैव बोधं प्रति कानिचित् सहकारिकारणानि अपि सन्ति। तानि च आकाङ्क्षायोग्यतासत्तयः तात्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि। अत्र क्रमेण एतेषां स्वरूपं प्रतिपाद्यते।

९.३.१) आकाङ्क्षा

तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वम् आकाङ्क्षात्वम्। अर्थात् एकपदार्थज्ञानजन्यापरपदार्थज्ञानेच्छाविषयत्वयोग्यत्वम् इति आकाङ्क्षालक्षणम्। तथाहि ददाति इत्युक्तौ तदर्थोपस्थितौ च सत्यां कः ददाति, कं ददाति, केन ददाति, कस्मै ददाति, कस्मात् ददाति, कस्मिन् ददाति इति तत्तत्कारकविषयिणी जिज्ञासा भवति। एवमेव देवदत्तः इत्युक्तौ किं करोति इति क्रियाविषयणी जिज्ञासा भवति। एवञ्च क्रियाज्ञानेन कारकस्य कारकज्ञानेन क्रियायाः च जिज्ञासा समुदेति। तस्मात् क्रियाकारकयोर्मध्ये आकाङ्क्षा वर्तते। एवमेव यथा राज्ञः इत्युक्ते कस्य इति जिज्ञासा समुदेति, अपि च पुरुषः इत्युक्ते कस्य इति जिज्ञासा उदेति तस्मात् राजपदपुरुषपदयोः परस्परम् आकाङ्क्षा विद्यते इति भावः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। आकाङ्क्षासत्त्वे च शाब्दबोधः भवति। यत्र च आकाङ्क्षा न तिष्ठति तत्र शाब्दबोधः नैव भवति।

१.३.२) योग्यता

तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः योग्यता। अत्र तात्पर्यविषयः इति पदस्य अर्थः वक्तुः इच्छाविषयः। संसर्गः इत्यस्य एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धः इत्यर्थः। अबाधः इत्यस्य बाधाभावः इत्यर्थः। एवञ्च लक्षणार्थः भवति वक्तुरिच्छाविषयीभूतः यः एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धः तस्य बाधाभावः एव योग्यता। यथा जलेन सिञ्चति इति वाक्यं विद्यते। अत्र जलपदस्य जलम् इत्यर्थः, सिञ्च इति धातोः सेचनम् इत्यर्थः। तत्र जलस्य सेचने करणत्वसम्बन्धेन अन्वयः भवति। धात्वर्थस्य तिबर्थे कृतौ अन्वयः भवति। तेन वाक्यस्यार्थो भवति जलकरणकसेचनानुकूलकृतिमान् इति। एतेनेदं सुस्पष्टं यत् जलस्य सेचने करणत्वसम्बन्धेनान्वयः भवति। तस्मात् प्रकृतवाक्ये वक्तुः इच्छाविषयभूतः सम्बन्धः करणत्वसम्बन्धः। तस्य च बाधो न भवति। कारणं हि सेचनस्य करणं द्रवद्रव्यपदार्थः एव भवति। जलञ्च द्रवद्रव्यमेवास्ति। तस्मात् जलेन सिञ्चति इत्यादौ तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधस्य सत्त्वात् योग्यता अस्ति। अत एव इदं वाक्यं योग्यमिति उच्यते। योग्यतावशात् च प्रकृतवाक्येन बोधः भवति। किन्तु वह्निना सिञ्चति इति वाक्यं केनचित् उक्तम्। अत्र वह्निपदस्य वह्निः इत्यर्थः, सिञ्च इति धातोः सेचनम् इत्यर्थः। तत्र वह्नेः सेचने करणत्वसम्बन्धेन अन्वयः स्यात्। धात्वर्थस्य तिबर्थे कृतौ अन्वयः स्यात्। तेन अस्यापि वाक्यस्यार्थः स्यात् वह्निकरणकसेचनानुकूलकृतिमान् इति। तस्मात् प्रकृतवाक्ये वक्तुः इच्छाविषयभूतः सम्बन्धः करणत्वसम्बन्धः इति समायाति। तस्य च बाधो वर्तते। कारणं हि सेचनस्य करणं द्रवद्रव्यपदार्थः एव भवति। वह्निस्तु द्रवद्रव्यं नास्ति। तस्मात् अत्र योग्यता नास्ति। एवञ्च इदं वाक्यं योग्यं नास्ति अपितु अयोग्यं विद्यते। अतः अत्र योग्यतारूपकारणस्य अभावेन वह्निना सिञ्चति इति वाक्यात् बोधः न भवति।

१.३.३) आसत्तिः

अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः आसत्तिः।

अयं भावः- शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम् अस्ति। ततश्च ययोः पदार्थयोः परस्परम् अन्वयः इष्टः तयोः पदार्थयोः अव्यवधानेन उपस्थितिः आसत्तिः। तत्र पदार्थानाम् अव्यवधानेन उपस्थितिः कदा भवति कदा व्यवधानेन भवति इति चेत् अत्र व्यवधानं पदान्तरकृतं कालकृतं च ग्राह्यम् अस्ति। अर्थात् ययोः पदार्थयोः मध्ये अन्वयः इष्टः तद्वाचकयोः पदयोः मध्ये यदि पदान्तरकृतं कालकृतं च व्यवधानं न तिष्ठति तत्र पदाभ्यां स्वार्थस्य अव्यवधानेन उपस्थितिः भवति। तेन तत्र आसत्तिः तिष्ठति ततश्च तत्र शाब्दबोधः भवति। यथा गिरिः वह्निमान् इत्यादौ गिरिपदार्थवह्निमत्पदार्थयोः परस्परम् अन्वयः इष्टः, तद्वाचकपदयोः गिरिवह्निमत्पदयोः मध्ये कस्यचित् अन्यस्य पदान्तरस्य कालस्य वा व्यवधानं नास्ति। अतः पूर्वं गिरिपदात् पर्वतस्योपस्थितिः भवति, तदव्यवधानेनैव अग्निमत्पदात् अग्निमदर्थस्य भवति। अतः अत्र आसत्तिः अस्ति। तेन च गिरिः अग्निमान् इति वाक्यात् अग्निमदभिन्नगिरिः इति बोधः भवति। एवमेव देवदत्तेन भुक्तम् इत्युक्तौ देवदत्तपदार्थभोजनपदार्थयोः परस्परम् अन्वयः इष्टः, तद्वाचकपदयोः देवदत्तभुक्तपदयोः मध्ये कस्यचित् अन्यस्य पदान्तरस्य कालस्य च व्यवधानं नास्ति। अतः पूर्वं देवदत्तपदेन देवदत्तरूपार्थस्य उपस्थितिः भवति। तदव्यवधानेनैव भुक्तम् इत्यस्मात् भोजनरूपार्थस्य उपस्थितिः भवति। तेन अत्र आसत्तिः अस्तीति कृत्वा अस्मात् वाक्यात्

देवदत्तकर्तृकभोजनम् इति बोधः भवति। परन्तु यत्र ययोः पदार्थयोः परस्परम् अन्वयः इष्टः, तद्वाचकपदयोः मध्ये पदान्तरकृतं कालकृतं वा व्यवधानम् अस्ति, चेत् तत्र आसत्तिः नैव तिष्ठति, आसत्त्यभावे च तत्र शाब्दबोधः न भवति। यथा केनचित् जनेन गिरिः भुक्तम् अग्निमान् देवदत्तेन इत्युक्तम्। तत्र गिरिपदात् पर्वतार्थस्योपस्थितिः भवति। भुक्तपदात् भोजनार्थस्य उपस्थितिः भवति। अग्निमत्पदात् अग्निमदर्थस्योपस्थितिः भवति। देवदत्तपदात् देवदत्तार्थस्योपस्थितिः भवति। तृतीयाविभक्तेः करणार्थस्योपस्थितिः भवति। एवमुपस्थितौ सत्यां गिरिपदार्थस्य अग्निमत्पदार्थेन सह अन्वयः इष्टः किन्तु तद्वाचकयोः गिरिपदवह्निमत्पदयोः मध्ये भुक्तपदस्य व्यवधानेन गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोः अव्यवधानेन उपस्थितिः न जाता। अतः प्रकृतस्थले आसत्तिः नास्तीति कृत्वा शाब्दबोधः न भवति। एवमेव भुक्तपदार्थस्य देवदत्तपदार्थेन सहान्वयः इष्टः किन्तु तद्वाचकयोः देवदत्तपदभुक्तपदयोः मध्ये अग्निमत्पदस्य व्यवधानेन भुक्तपदार्थदेवदत्तपदार्थयोः अव्यवधानेन उपस्थितिः नैव भवति। अतः अत्रापि आसत्तिः नास्तीति कृत्वा न शाब्दबोधः इति भावः। एवमेव यत्र केनचित् जनेन गिरिः इति प्रोक्तम्, पुनः एकहोरानन्तरं वह्निमान् इति प्रोक्तम्, तत्र गिरिपदवह्निमत्पदयोः मध्ये कालकृतस्य व्यवधानस्य सत्त्वात् उभाभ्यां पदाभ्यां कालकृतव्यवधानेनैव उपस्थितिः भवति। अतः तादृशस्थले अपि शाब्दबोधः न भवति।

९.३.४) तात्पर्यम्

तात्पर्यमपि शब्दजन्यबोधे सहकारिकारणं भवति। वक्तुः तात्पर्यं ज्ञात्वैव श्रोत्रा निश्चीयते यद् अस्य वाक्यस्य अयमर्थ इति, अस्मिन् च अर्थे तात्पर्यं नास्ति इति। एवञ्च शब्दजन्यबोधे कारणीभूतस्य तात्पर्यस्य किं लक्षणमिति चेत् उच्यते **तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम्**। तस्य अर्थस्य प्रतीतेः ज्ञानस्य जननयोग्यता एव तात्पर्यम् इति उच्यते। अत्र यदर्थपरत्वं वाक्यस्य साधनीयम्, तत्पदेन तस्यार्थस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। तथा च तदर्थानुभवजननस्वरूपयोग्यत्वं तात्पर्यस्य लक्षणं प्रतिफलति। यथा गेहे घटः इत्यत्र गेहशब्दात् गृहस्य, सप्तम्या वृत्तित्वस्य, घटशब्दात् घटस्य चोपस्थितौ, गेहघटयोः संसर्गस्य आधाराधेयभावस्य गेहवृत्तिघटः इत्याकारकः बोधो जायते। अतः गेहे घटः इति वाक्यस्य गेहवृत्तिघटः इत्याकारकार्थपरत्वं साधनीयम्। ततश्च तत्पदेन गेहवृत्तिघटः इत्यस्य ग्रहणम्। तादृशार्थस्य या प्रतीतिः तस्याः जननयोग्यता च अस्मिन् वाक्ये अस्ति। कारणम् इदं वाक्यं गेहवृत्तिघटः इत्याकारकबोधं जनयति। ततश्च गेहवृत्तिघटः इत्याकारकानुभवजननस्वरूपं योग्यं गेहघटसंसर्गजननस्वरूपयोग्यञ्च अस्ति। तदेव च तात्पर्यमस्ति। अतः एव च गेहे घटः इति वाक्यस्य अस्मिन् गेहवृत्तिघटः इति अर्थे तात्पर्यम् अस्ति इति व्यवहारः भवति।

गेहे घटः इति वाक्यं गेहवृत्तिपटः इत्याकारबोधं नैव जनयति। तस्मात् इदं वाक्यम् गेहवृत्तिपटः इत्याकारकानुभवजननस्वरूपयोग्यं नास्ति। कुतः इति चेत् उच्यते - अस्य वाक्यस्य गेहवृत्तिपटः इत्यर्थे तात्पर्यं नास्ति। यतोऽहि यदि गेहे घटः इति वाक्यस्य गेहवृत्तिपटः इत्यर्थे तात्पर्यं स्यात्, तर्हि इदं वाक्यं गेहवृत्तिपटः इत्याकारकानुभवजननस्वरूपयोग्यम् अपि स्यात्। तेन च अस्मात् वाक्यात् गेहवृत्तिपटः इत्याकारकः अपि बोधः स्यात्। किन्तु गेहे घटः इति वाक्यस्य गेहवृत्तिपटः इत्यर्थे तात्पर्यं नास्ति। तस्मात् तथा बोधः न भवति।

अथ तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम् इति लक्षणे सत्यपि यदा कश्चित् पुरुषः भोजनकाले लवणानयनेच्छया सैन्धवमानय इति वाक्यं प्रोक्तवान्। तदा सैन्धवमानय इति वाक्यं लवणानयनविषयकबोधपरं तु अस्त्येव किन्तु अश्वानयनविषयकबोधपरमपि भवितुमर्हति। तेन च लवणानयनेच्छया उच्चारितात् सैन्धवमानय इति वाक्यात् अश्वमानय इत्याकारकार्थस्यापि प्रतीतिः स्यात्। परन्तु भोजनकाले अश्वानयनविषयकबोधः नेष्टः। एवमेव कश्चित् पुरुषः यात्राकाले अश्वानयनेच्छया सैन्धवमानय इति वाक्यं प्रोक्तवान्। तदा सैन्धवमानय इति वाक्यम् अश्वानयनविषयकबोधपरं तु भवत्येव, किन्तु लवणानयनविषयकबोधपरमपि भवितुमर्हति। तेन च अश्वानयनेच्छया उच्चारितात् सैन्धवमानय इति वाक्यात् लवणमानय इत्याकारकार्थस्यापि प्रतीतिः स्यात्। परन्तु यात्राकाले लवणानयनविषयकबोधः नेष्टः। तर्हि तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वम् इति तात्पर्यलक्षणं दोषयुक्तं प्रतिभाति। अतः दर्शितदोषस्य वारणाय वेदान्तिभिः तात्पर्यस्य लक्षणं परिष्कृतम्। परिष्कृतस्य लक्षणस्य च स्वरूपं विद्यते तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वे सति तदन्यप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वं तात्पर्यत्वमिति। एवञ्च भोजनकाले प्रयुक्तं सैन्धवमानय इति वाक्यं लवणमानय इत्यर्थबोधनेच्छया उच्चरितम्, अश्वानयनप्रतीतीच्छया च नोच्चरितम्। तस्मात् भोजनकाले प्रयुक्तं सैन्धवमानय इति वाक्यं लवणानयनप्रतीतिजननयोग्यम् अस्ति, अपि च लवणानयनभिन्नाश्वानयनप्रतीतीच्छयानुच्चरितम् अपि अस्ति। अतः भोजनकाले सैन्धवमानय इति वाक्यात् लवणानयनविषयकबोधः एव भवति। न तु अश्वानयनविषयकबोधः इति बोधः अपि। एवञ्च यात्राकाले प्रयुक्तं सैन्धवमानय इति वाक्यं अश्वमानय इत्यर्थबोधनेच्छया उच्चरितम्, लवणानयनप्रतीतीच्छया च नोच्चरितम्। तस्मात् यात्राकाले प्रयुक्तं सैन्धवमानय इति वाक्यं अश्वानयनप्रतीतिजननयोग्यम् अस्ति, अपि च अश्वानयनभिन्नलवणानयनप्रतीतीच्छयानुच्चरितम् अपि अस्ति। अतः यात्राकाले सैन्धवमानय इति वाक्यात् अश्वानयनविषयकबोधः एव भवति। न तु लवणानयनविषयकबोधः अपि। एवञ्च च यात्राकाले सैन्धवमानय इति वाक्यं अश्वानयनविषयकबोधम् एव जनयति, न तु लवणानयनविषयकबोधमपि।

नैयायिकमतखण्डनम्

नैयायिकास्तावद् तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यमाहुः। तदर्थो हि- वक्ता परत्र स्वबोधसदृशबोधोत्पत्तये अस्माद् वाक्याद् अयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकया इच्छया वाक्यमुच्चारयति। तत्र वाक्यस्य एतदर्थप्रतीतीच्छया उच्चारणाद् यत् श्रोतुः तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वावधारणम् तादृशं तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वम् तात्पर्यम् इति।

नैयायिकानाम् अस्मिन् लक्षणे दोषः अस्ति। तथाहि- यो वेदार्थं न जानाति परन्तु वेदवाक्यानि उच्चारयति तदा श्रोतुः अर्थबोधस्तु भवति यदि श्रोता वेदार्थावगमे अधिकारी स्यात्। अत्र वक्तुः इच्छा नास्ति। स तु अर्थमेव न जानाति, कुतः तदुच्चारितवाक्यात् अर्थबोधस्य इच्छा स्फुरति। तेन तत्र तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वं तात्पर्यलक्षणं स्वीकृतं चेत् श्रोतुः तद्वाक्याद् अर्थबोधो न स्यात्। भवति च तस्मात् तदर्थबोधः। अतः तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वं न तात्पर्यस्य लक्षणम्।

तत्र नैयायिकः स्वपक्षं द्रढयति यत् वक्ता अर्थं जानाति न वा इति श्रोता न जानाति। किञ्च श्रोता भ्रमात् तात्पर्यं गृह्णाति। एवं तात्पर्यज्ञानेन शाब्दबोधः सम्भवति। अतः न दोष इति। तदा सिद्धान्ती वदति

यत् यदा तावत् वक्ता जानाति न वा इति श्रोता न जानाति, तत्र तात्पर्यभ्रमाद् भवतु शाब्दबोधः। तथापि यदि वक्ता अर्थं न जानाति इति श्रोता निश्चयेन जानाति तादृशस्थले किं कर्तव्यम्। वक्तुः अर्थज्ञानशून्यत्वम् अवधारितं चेत् श्रोतुः तात्पर्यभ्रमः न सम्भवति। यतो हि वक्ता अर्थज्ञानशून्योस्ति इति ज्ञानं तात्पर्यभ्रमस्य विरुद्धम् अस्ति।

नैयायिकः स्वपक्षं पुनः स्थापयति यत् वक्ता अर्थं नापि जानीयात् परन्तु वेदस्य कस्मात् वाक्यात् कः अर्थः बोद्धव्य इति ईश्वरस्य तु तात्पर्यमस्ति एव। अतः तादृशतात्पर्यज्ञानेन स्यात् शाब्दबोधः इति। तदा सिद्धान्ती वदति यत् पूर्वमीमांसकाः ईश्वरं नाभ्युपगच्छन्ति किन्तु ते वेदवाक्यानि शृण्वन्ति चेत् व्युत्पन्नानां शाब्दबोधस्तु भवति एव। अतः इदं कथमपि समर्थयितुं न शक्यते।

१.४) आगमभेदः

वेदान्तशास्त्रे आगमप्रमाणस्य द्वौ भेदौ वर्णितौ पौरुषेयः अपौरुषेयश्च। तत्र पौरुषेयशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यः अर्थः भवति पुरुषेण कृतं पौरुषेयमिति। तद्भिन्नम् अपौरुषयम्। अर्थात् पुरुषेण यन्न कृतं तदपौरुषेयम् इति। तत्र रामायणमहाभारतादिग्रन्थाः वाल्मीकिप्रभृतिभिः पुरुषैः कृताः इति कृत्वा एते पौरुषेयाः सन्ति। परन्तु वेदानां विषये शास्त्रज्ञेषु मतभेदाः सन्ति। तत्र मीमांसकाः वेदाः नित्याः सन्ति, तेषां रचयिता कोऽपि नास्ति इत्यतः वेदाः न केनापि पुरुषेण कृताः। तस्मात् वेदाः अपौरुषेयाः। नैयायिकाः वदन्ति यत् वेदाः ईश्वरकृताः। तस्माद् वेदाः पौरुषेयाः। वेदान्तिनः वदन्ति वेदाः परमेश्वरेण पुरुषेण एव कृताः। तथापि वेदाः अपौरुषेयाः। परन्तु यदि वेदाः पुरुषेण कृताः तर्हि पुरुषेण यत् कृतं तत्तु पौरुषेयम् इति उच्यते। अतः पुरुषेण कृताः अपि वेदाः कथं वेदान्तमते अपौरुषेयाः इति प्रश्नः जायते। तदा वेदान्तिनः वदन्ति यत् नहि पुरुषेण कृतं पौरुषयेम् इति तद्भिन्नं च अपौरुषेयम्। अपितु वेदान्तनये पौरुषेयस्य अपौरुषेयस्य च भिन्ना परिभाषा विद्यते। यया वेदानां अपौरुषेयत्वम्, वेदभिन्नानां च पौरुषेयत्वं सिध्यति। तथाहि-

पौरुषेयः

तत्र को नाम पौरुषेयः इति चेत् सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयः पौरुषेयः। अर्थात् यदुच्चारणं सजातीयोच्चारणं नाम स्वसमानानुपूर्वीकम् उच्चारणान्तरं नापेक्षते तत् सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणम्। तादृशस्य उच्चारणस्य यः विषयः सः पौरुषेयः। साजात्यम् अत्र आनुपूर्व्याः ग्राह्यम्। तथा च यस्य वाक्यस्य समानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणनिरपेक्षम् उच्चारणं क्रियते तत् पौरुषेयम्। यथा महाभारतादिकम्। महाभारतादिकं समानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणनिरपेक्षम् उच्चार्यते। कारणं महाभारतसमानानुपूर्वीकं द्वितीयं महाभारतान्तरं नास्ति। अपि च स्वसमानानुपूर्वीकोच्चारणसापेक्षोच्चारणे फलमपि नास्ति। तस्मात् महाभारतादीनाम् उच्चारणं स्वसमानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणनिरपेक्षमेव उच्चारणं क्रियते। एवमेव रामायणादीनामपि। तस्माद् रामायणम्, महाभारतम्, अष्टादशपुराणानि, कालीदासादिप्रणीतकाव्यानि च पौरुषेयाणि। अपि च वेदभिन्नवाङ्मयमात्रं पौरुषेयमिति भावः।

अयम्भावः

व्यासवाल्मीकप्रभृतयः ऋषयः प्रतिसर्गं भिन्नं भिन्नं महाभारतम्, रामायणादिकं च रचयन्ति। तस्मात् एतेषां ग्रन्थानाम् आनुपूर्वी प्रतिसर्गं भिन्ना भिन्ना भवति। अतः व्यासः पूर्वसर्गकृतं यत् महाभारतम्, तद्भिन्नमेव महाभारतम् अपरस्मिन् सर्गे रचयति। एवम् अन्येऽपि। ततश्च महाभारतादीनाम् उच्चारणं स्वसमानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणनिरपेक्षमेव भवति। तस्मात् एते ग्रन्थाः पौरुषेयाः सन्ति। किन्तु आप्तपुरुषैः रचिताः। अतः एते सर्वे अपि प्रमाणभूताः ग्रन्थाः।

अपौरुषेयः

को नाम अपौरुषेयः इति चेत् यत् वाक्यं नियमेन समानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणसापेक्षमेवोच्चार्यते तद् अपौरुषेयम्। यथा वेदवाक्यम्। कारणं परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धस्य वेदस्य समानानुपूर्वीकं वेदं परस्मिन् सर्गे रचयति। न तु पूर्वसर्गसिद्धवेदभिन्नानुपूर्वीकं वेदम्। तस्मात् प्रतिसर्गं वेदस्य आनुपूर्वी भिन्ना न भवति। अपि तु समाना एव तिष्ठति। अतः पूर्वसर्गसिद्धस्य समानानुपूर्वीकवेदान्तरस्य सत्त्वात्, तत्समानुपूर्वीकमेव वेदम् परस्मिन् सर्गे परमेश्वरः उच्चारयति। तस्मात् वेदानां समानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणसापेक्षमेवोच्चारणं भवति। अतः वेदः अपौरुषेयः।

अयं भावः- परमेश्वरेण सृष्टिनिर्माणकाले वेदस्यापि रचना कृता। किन्तु तैः नवीनस्य रचना न कृता, अपि तु पूर्वसिद्धस्यैव वेदस्य रचना कृता। अर्थात् यदानुपूर्वीकं वेदवाक्यं पूर्वम् आसीत् तत्समानानुपूर्वीकमेव रचितम्। अत एव वेदानां रचनाविषये प्रोक्तमपि धाता यथापूर्वमकल्पयत्। अर्थात् यथापूर्वम् आसीत् तथैव कल्पितं न तु नवीनम्। अत एव प्रोक्तमपि वेदान्तपरिभाषायाम्-

> **'तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसिद्धवेदानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकं वेदं रचितवान्, न तु तद्विजातीयमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वम्। भारतादीनां तु सजातीयोच्चारणानपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम्।'**

सर्वज्ञादीश्वरात् पूर्वक्रमसदृशक्रमवद्वेदराशेरुत्पन्नत्वात्। एवञ्च वेदवाक्यं पूर्वसर्गसिद्धसमानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणसापेक्षम् एव उच्चार्यते। अतः वेदः अपौरुषेयः।

पाठगतप्रश्नाः

२७. वेदान्तमते कति प्रमाणानि सन्ति।

२८. शब्दप्रमाणस्य लक्षणं किम्।

२९. वृत्तिलक्षणं किम्।

३०. शक्तिर्नाम का।

३१. लक्षणा का।

३२. केवललक्षणा का।

३३. जहल्लक्षणा का।

३४. अजहल्लक्षणा का।

३५. जहदजहल्लक्षणा का।

३६. आकाङ्क्षा का।

३७. आसत्तिः का।

३८. योग्यता का।

३९. तात्पर्यलक्षणं किम्।

४०. पौरुषेयत्वं नाम किम्।

४१. अपौरुषेयत्वं नाम किम्।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे शब्दप्रमाणस्य निरुपणं विद्यते। तत्र शाब्दबोधस्य करणं शब्दप्रमाणम् इत्युच्यते। शब्दात् जायमानः बोधः च शाब्दबोधः इत्यभिधीयते। शब्दजन्यबोधं प्रति च वृत्तिज्ञानं कारणं भवति। वृत्तिश्च वेदान्तनये शक्तिलक्षणाभेदात् द्विविधा वर्तते। तत्र पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः शक्तिः इत्युच्यते। स्वबोध्यसम्बन्धः च लक्षणा भवति। ततः परं लक्षणायाः भेदाः निरूपिताः। तदन्तरं चात्र शाब्दबोधं प्रति सहकारिकारणानि निरुपितानि। तानि चत्वारि च सन्ति। आकाङ्क्षा योग्यता आसत्तिः तात्पर्यज्ञानं चेति। ततः परं आगमस्य भेदयोः पौरुषेयापौरुषेययोः वर्णनं विहितम्।

पाठान्तप्रश्नाः -

१. शब्दप्रमाणलक्षणं प्रतिपादयन्तु।

२. शक्तिस्वरूपं प्रतिपादयन्तु।

३. लक्षणस्वरूपं लिखन्तु।

४. लक्षणाभेदान् वर्णयन्तु।

५. लक्षितलक्षणास्वरूपं सोदाहरणं प्रतिपादयन्तु।

६. तात्पर्यस्वरूपं प्रतिपादयन्तु।

७. पौरुषेयत्वम् अपौरुषेयत्वं च वर्णयन्तु।

८. आकाङ्क्षास्वरूपं प्रतिपादयन्तु।

९. आसत्तिस्वरूपं प्रतिपादयन्तु।

१०. जहल्लक्षणास्वरूपं प्रतिपादयन्तु।

११. अजहल्लक्षणास्वरूपं प्रतिपादयन्तु।

१२. जहदजहल्लक्षणास्वरूपं लिखन्तु।

१३. योग्यतास्वरूपं प्रतिपादयत।

१४. लक्षणायां बीजं किमिति प्रतिपादयत।

१५. अन्वयानुपपत्तिः लक्षणाबीजमिति मतस्य निराकरणं कुरुत।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि -

१. वेदान्तनये षट् प्रमाणानि सन्ति।

२. मानान्तराबाधिततात्पर्यविषयीभूतसंसर्गानुभावकवाक्यत्वं शब्दप्रमाणत्वम्

३. शाब्दबोधानुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वं वृत्तित्वम्।

४. शक्तिर्नाम पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः।

५. स्वबोध्यसम्बन्धः लक्षणा।

६. शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवललक्षणा।

७. शक्यमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा।

८. यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैवार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र अजहल्लक्षणा।

९. यत्र विशिष्टवाचकः शब्दः स्वार्थैकदेशं विहायैकदेशे वर्तते, तत्र जहदजहल्लक्षणा।

१०. पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वम् आकाङ्क्षा।

११. अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः आसत्तिः।

१२. तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः योग्यता।

१३. तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वे सति तदन्यप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वं तात्पर्यत्वम्।

१४. सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयः पौरुषेयः।

१५. समानानुपूर्वीकवाक्यान्तरोच्चारणसापेक्षमेवोच्चार्यते तद् अपौरुषेयम्।

॥ इति नवमः पाठः ॥